

LUG'AT TUZISHNING ASOSIY TAMOYILLARI

Zokirova Elshoda Asqar qizi

Tursunova Gullola G'iyos qizi

Karimboyeva Maftuna Davronbek qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tili adabiyoti yo'nalishi I-kurs talabalari

Ilmiy rahbar: Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada lug'at tuzishning asosiy tamoyillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, lug'at tuzishda ilmiylik, tizimlilik, to'liqlik, me'yoriylik, dolzarblik, qulaylik va funkcionallik kabi tamoyillarning ahamiyati yoritib beriladi. Shuningdek, zamonaviy leksikografiya taraqqiyoti, raqamli texnologiyalar ta'siri hamda lug'atlarning til rivojida o'rni haqida fikr yuritiladi. Maqola tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan leksikografiyaning nazariy va amaliy jihatlarini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Lug'at, leksikografiya, til, ilmiylik, tizimlilik, to'liqlik, me'yoriylik, dolzarblik, funkcionallik, til rivoji, so'z ma'nosi, terminologiya, raqamli texnologiyalar, elektron lug'atlar, tilshunoslik*

Аннотация:

В данной статье анализируются основные принципы создания словарей с научной и теоретической точки зрения. В частности, подчеркивается важность таких принципов, как научность, систематичность, полнота, нормативность, релевантность, удобство и функциональность при создании словарей. Также рассматривается развитие современной лексикографии, влияние цифровых технологий и роль словарей в развитии языка. Цель статьи — раскрыть теоретические и практические аспекты лексикографии, являющейся одной из важных областей лингвистики.

Ключевые слова: *Словарь, лексикография, язык, научность, систематичность, полнота, нормативность, релевантность, функциональность, развитие языка, значение слова, терминология, цифровые технологии, электронные словари, лингвистика.*

Abstract:

This article analyzes the main principles of dictionary creation from a scientific and theoretical perspective. In particular, the importance of such principles as scientificity, systematicity, completeness, normativity, relevance, convenience and functionality in dictionary creation is highlighted. It also discusses the development of modern lexicography, the influence of digital technologies and the role of dictionaries in language development. The article aims to reveal the theoretical and practical aspects of lexicography, which is one of the important areas of linguistics.

Keywords: *Dictionary, lexicography, language, scientificity, systematicity, completeness, normativity, relevance, functionality, language development, word meaning, terminology, digital technologies, electronic dictionaries, linguistics*

Lugʻat tuzish - bu tilshunoslik fanlarida muhim oʻrin tutadigan va til, madaniyat va umuman jamiyat rivojlanishi bilan bevosita bogʻliq boʻlgan murakkab va koʻp qirrali jarayon. Lingvistikaning bir sohasi sifatida leksikografiya tushuntirish, tarjima, terminologik, orfografik va boshqa turdagi lugʻatlar yaratish uchun nazariy va amaliy asoslarni tashkil etadi. Lugʻat ustida ishlashda muayyan tamoyillarga rioya qilish ayniqsa muhimdir. Ushbu tamoyillar leksikografik ishning ilmiy asosligi, izchilligi, keng qamrovliligi va amaliy qiymatini taʼminlaydi. Avvalo, barcha leksikografik ishlarning asosini tashkil etuvchi ilmiy yondashuv tamoyilini taʼkidlash muhimdir.

Bu tamoyil lugʻatga kiritilgan har bir soʻzning maʼnosi, kelib chiqishi, grammatik xususiyatlari va qoʻllanilish doirasi boʻyicha chuqur oʻrganilishini talab qiladi. Taʼriflar tilshunoslikning zamonaviy yutuqlariga asoslangan boʻlishi, soʻz vazifasining kontekstual xususiyatlarini hisobga olishi va subʼektiv hukmlardan xoli boʻlishi kerak¹⁰⁵. Ilmiy tadqiqotlar, shuningdek, ishonchli manbalardan, matn korpusi tahlilidan va ishonchli lingvistik maʼlumotlardan foydalanishni talab qiladi, bu esa raqamlashtirish va elektron resurslarning paydo boʻlishi sharoitida ayniqsa muhimdir.

Lugʻatni barcha elementlar bir-biri bilan bogʻlangan va yagona tashkiliy mantiqqa boʻysunadigan yaxlit tuzilma sifatida qaraydigan tizimlilik printsipli ham bir xil darajada muhimdir. Bu lugʻat yozuvlarini standartlashtirishda, soʻzlarni tavsiflashning yagona qoidalariga rioya qilishda, maʼlumotlarni taqdim etishning izchilligida va birliklarning qatʼiy tartiblanishida, koʻpincha alifbo tartibida namoyon boʻladi. Tizimli yondashuv foydalanuvchiga lugʻatda osongina harakatlanish, kerakli maʼlumotlarni tezda topish va lingvistik birliklar oʻrtasidagi munosabatlarni tushunish imkonini beradi. Tilning leksik tarkibini iloji boricha toʻliq aks ettirishga intiladigan komplekslik printsipli ham muhim rol oʻynaydi.

Bunga nafaqat umumiy lugʻat, balki ixtisoslashgan atamalar, professionalizmlar, dialektizmlar, arxaizmlar va neologizmlar ham kiradi¹⁰⁶. Biroq, keng qamrovlilik barcha mavjud soʻzlarni mexanik ravishda kiritishni anglatmaydi, chunki lugʻat har doim maʼlum chegaralar va maqsadlar bilan cheklangan.

Shu nuqtai nazardan, material tanlash muhim ahamiyat kasb etadi; u vakillik qilishi va tilning rivojlanishning maʼlum bir bosqichidagi haqiqiy holatini aks ettirishi kerak.

¹⁰⁵ Apresyan Yu.D. Leksik semantika: sinonimik vositalar tizimi. — Moskva: Nauka, 1974. — 350 b.

¹⁰⁶ Shcherba L.V. Til tizimi va nutq faoliyati. — Moskva: Editorial URSS, 2004. — 428 b.

Yana bir muhim tamoyil - bu standartlashtirish, ayniqsa imlo va tushuntirish lug'atlari uchun dolzarbdir. Bu so'zlarning to'g'ri shakllarini, ularning standart imlosi, talaffuzi va ishlatilishini qayd etishni o'z ichiga oladi¹⁰⁷.

Leksikograf o'ziga xos hakam vazifasini bajaradi, lingvistik normalarni o'rnatadi va ularning ona tilida so'zlashuvchilar orasida tarqalishini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, lug'at haqiqiy lingvistik amaliyotga mos kelishi uchun lingvistik o'zgarishlar dinamikasini hisobga olish va haddan tashqari konservatizmdan qochish kerak. Kirish imkoniyati printsipli ham lug'atni tuzish jarayonida muhim rol o'ynaydi, chunki uning asosiy maqsadi keng foydalanuvchilar uchun foydali bo'lishdir.

Yuqori ilmiy aniqlik bilan ham, so'zlar tushunarli, mantiqiy va aniq bo'lib qolishi kerak. Bunga sodda va tushunarli til, puxta o'ylangan lug'at kirish tuzilmasi va so'zning ma'nosini va uning nutqda qanday ishlashini yaxshiroq tushunishga yordam beradigan foydalanish misollarini kiritish orqali erishiladi¹⁰⁸. Ayniqsa, tilning hozirgi holatini aks ettirish zarurati bilan bog'liq bo'lgan dolzarblik printsipli muhimdir.

Til ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi, shuning uchun lug'at muntazam ravishda yangilanib turishi, yangi so'zlar va ma'nolarni qo'shishi va eskirgan elementlarni qayta ko'rib chiqishi kerak. So'nggi o'n yilliklarda axborot texnologiyalari, internet va raqamli aloqa bilan bog'liq lug'at ayniqsa faol bo'lib, leksikograflardan tezda javob berishni va material tanlashda moslashuvchan bo'lishni talab qiladi¹⁰⁹. Lug'atning maqsadi va maqsadli auditoriyasiga mos kelishini talab qiladigan funkcionallik printsiplini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Turli xil lug'atlar so'zlarni tavsiflashda turlicha yondashuvlarni talab qiladi: tushuntirish lug'ati ma'nolarni ochib berishga qaratilgan bo'lsa, tarjima lug'ati boshqa tilda ekvivalentlarni qidiradi va terminologik lug'at ma'lum bir bilim sohasidagi ta'riflarning aniqligi va noaniqligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, lug'atning tuzilishi va mazmuni uning funktsiyalari va maqsadlari bilan belgilanishi, uning samaradorligi va dolzarbligini ta'minlashi kerak.

Bugungi dunyoda lug'atshunoslikda raqamli texnologiyalardan foydalanish ayniqsa muhimdir, bu lingvistik materiallarni to'plash, qayta ishlash va taqdim etish uchun yangi imkoniyatlarni ochadi. Elektron lug'atlar ma'lumotlarni tezkor yangilash, multimedia elementlarini kiritish, turli parametrlar bo'yicha qidiruvlar va katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, an'anaviy lug'at tuzish tamoyillarini amalga oshirishga ta'sir qiladi, ularni qayta ko'rib chiqish va yangi sharoitlarga moslashtirishni talab qiladi. Lug'at tuzish – tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u Leksikografiya doirasida o'rganiladi. Lug'atlar til boyligini tartibga solish, so'zlarning ma'nosini izohlash, ularning to'g'ri qo'llanilishini ko'rsatish va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda tilni

¹⁰⁷ Rozental D.E. Hozirgi rus tili. — Moskva: Ayris-press, 2010. — 640 b.

¹⁰⁸ Kuznetsov S.A. Rus tilining katta izohli lug'ati. — Sankt-Peterburg: Norint, 2000. — 1536 b.

¹⁰⁹ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. — 680 b.

rivojlantirishga xizmat qiladi. Har qanday lugʻatni tuzishda ma'lum ilmiy tamoyillarga amal qilinadi. Ushbu tamoyillar lugʻatning sifati, aniqligi va foydaliligini belgilaydi. Avvalo, lugʻat tuzishda ilmiylik tamoyili muhim oʻrin tutadi. Bu tamoyilga koʻra, lugʻatdagi barcha ma'lumotlar ishonchli manbalarga asoslanishi, soʻzlarning maʼnolari aniq va asosli izohlanishi zarur. Soʻzlarning kelib chiqishi, qoʻllanish doirasi va grammatik xususiyatlari ilmiy asosda beriladi. Ayniqsa, til meʼyorlariga amal qilish, adabiy til qoidalarini inobatga olish lugʻatning ishonchliligini oshiradi.

Ikkinchi muhim tamoyil – tizimlilik (sistemalilik) tamoyilidir. Lugʻatdagi soʻzlar ma'lum tartib asosida joylashtiriladi. Odatda bu tartib alifbo tartibi boʻlsa-da, ayrim maxsus lugʻatlarda mavzuviy yoki semantik guruhlash ham qoʻllaniladi. Tizimlilik foydalanuvchiga kerakli soʻzni tez topish imkonini beradi va lugʻatdan foydalanishni osonlashtiradi.

Yana bir asosiy tamoyil – toʻliqlik va qamrovlilikdir. Lugʻat imkon qadar keng soʻz boyligini oʻz ichiga olishi, zamonaviy til birliklarini ham, tarixiy yoki dialektal soʻzlarni ham qamrab olishi kerak. Biroq bu jarayonda ortiqcha yoki kam qoʻllaniladigan birliklarni tanlashda ehtiyotkorlik talab etiladi. Lugʻatning turi (izohli, tarjima, terminologik va boshqalar) uning qamrov doirasini belgilaydi.

Aniqlik va ixchamlik tamoyili ham muhim hisoblanadi. Lugʻatda berilgan izohlar ortiqcha murakkablik, tushunarli va qisqa boʻlishi lozim. Har bir soʻzning maʼnosi aniq ifodalanib, chalkashliklarga yoʻl qoʻyilmasligi kerak. Misollar orqali maʼno yanada ravshanlashtiriladi.

Shuningdek, amaliy yoʻnaltirilganlik tamoyili ham mavjud. Lugʻat foydalanuvchilarning ehtiyojidan kelib chiqib tuziladi. Masalan, oʻquvchilar uchun moʻljallangan lugʻat bilan mutaxassislar uchun yaratilgan lugʻat oʻrtasida katta farq boʻladi. Shu sababli lugʻat tuzishda auditoriya hisobga olinadi. Bundan tashqari, normativlik tamoyili muhim ahamiyatga ega. Lugʻat til meʼyorlarini belgilash va mustahkamlashga xizmat qiladi. Unda soʻzlarning toʻgʻri yozilishi, talaffuzi va qoʻllanishi koʻrsatiladi. Bu esa adabiy tilning rivojlanishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Umuman olganda, lugʻat yaratish jarayoni nazariy va amaliy jihatlarning murakkab oʻzaro taʼsirini ifodalaydi, bunda har bir tamoyil muhim rol oʻynaydi va boshqalarni toʻldiradi. Faqatgina ushbu tamoyillarga toʻliq rioya qilish orqali tilning boyligi va dinamikini etarli darajada aks ettira oladigan va foydalanuvchilarning ishonchli va qulay maʼlumotlarga boʻlgan ehtiyojlarini qondira oladigan yuqori sifatli leksikografik mahsulotni yaratish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Apresyan Yu.D. Leksik semantika: sinonimik vositalar tizimi. — Moskva: Nauka, 1974. — 350 b.
2. Shcherba L.V. Til tizimi va nutq faoliyati. — Moskva: Editorial URSS, 2004. — 428 b.
3. Rozental D.E. Hozirgi rus tili. — Moskva: Ayris-press, 2010. — 640 b.

TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR

Vol 2. No 8,

4. Kuznetsov S.A. Rus tilining katta izohli lug'ati. — Sankt-Peterburg: Norint, 2000. — 1536 b.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006. — 680 b.